

С2
355

9(С2)
9-853

ТОВАРИСТВО ПРОСВІТА

У КИЇВІ,
ЗАСНОВАНЕ В ПАМ'ЯТЬ Т. ШЕВЧЕНКА.

Братства

І ПРОСВІТНА СПРАВА

на Україні за польського панування
до Б. Хмельницького

Написав Б. Грінченко.

№ 1907. 11.

НИБУ

З. Ганченко.

ТОВАРИСТВО ПРОСВІТА У КИЇВІ.

9(с2)

Г855

Братства

І ПРОСВІТНА СПРАВА

на Україні за польського панування до Б. Хмельницького.

Написав Б. Грінченко.

№ 11.

НИБУ

80

623649

Державна історична
бібліотека УРСР

КК 1

З друкарні С. А. Борисова, М.-Житомирська № 16.

I. Церковна справа до унії.

Добре почала була розцвітатися просвіта в українській державі київській, та в 13-му віці насунули на нашу землю татари, підгорнули її під себе та й дуже поруйнували і державу, і просвіту в їй. Не змогла вже після того піднятися Україна так, як попереду була, і скоро підгорнула її під себе Литва, наша сусіда, що мала свою державу. Та українці були освіченіші за литвинів і взяли над ними гору розумом та наукою: почали литвини і освіту, і віру переймати від нас, українців: литовські князі й пани почали говорити по українському, писати тодішньою нашою письменською мовою і з своєї язичеської віри вихрещувалися в християнську православну.

Коли це року 1386-го Литва поєдналася з Польщею. Польська держава мала тоді чималу силу, жила в гурті з іншими європейськими державами і була освіченою. Через те вона взяла гору над Литвою: литовські князі й пани попереверталися на католиків (бо в Польщі була католицька віра), переймали польську мову й звичаї. Через який час Польща замогла Литву, а тоді й Україну і скрізь завела свої польські порядки. А порядки ті були такі:

Польські пани мали в своїй землі велику силу. Вони збиралися на з'їзд, що звався *сейм*, і той сейм давав порядок усій землі: вибірав ко-

роля, як старий умірав, заводив усякі закони, порядкував усякими громадськими й державними справами. Король без сейму, без панів не багато чого міг зробити. Кожен пан мав право держати своє військо, у панів були міцні й збройні муровані замки серед величезних маєтків—земель, і в тих замках пани сами жили як королі.

Мало не вся земля була панська, попівська або монастирська, і польський народ робив на своїх панів панщину. Тяжко жилося робочому польському народові, легко й весело жилося панам.

Король польський пороздавав польським панам українські землі: і порожні, і такі, що на їх уже сиділи вільні хлібороби, а ті пани й почали скрізь свій лад та панщину заводити. А вкраїнським панам і собі схотілося такого легенького та в роскошах життя. Залюбки приставали вони до гурту з польськими панами та, перенявши їх звичаї й порядки, почали неволю заводити серед вільного вкраїнського народу. А сами ті пани наші покидали свою мову за для польської мови, віру за для католицької віри та й ставали перевертнями, чужинцями на своїй землі.

Та за те тоді ж знову почала оживати українська просвіта роботою й заходами тих людей, що не покинули свого народу, а щиро боролися за його права. Та щоб краще зрозуміти можна було, хто були ці люде, як та що вони зробили,—треба попереду згадати, як стояла тоді на Україні церковна справа.

Польському панству та нашим перевертням хотілося, щоб і на Україні скрізь була католиць-

ка віра і щоб помалу весь український народ перевернувся на поляків-католиків.

Під польським правом становище православної церкви дуже перемінилося. Попереду вона була державною церквою, а тепер державною стала католицька, а православна так мов би вже тільки з ласки панської була. Найстаршим архиреем у католицькій церкві був архирей, що звався *papa* і жив у Римі, в Італії. Його повинні були слухатися католики по всьому світу. Католицькі папи здавна намагалися, щоб православному церкву зовсім знищити. На Україні се хотіли зробити таким способом, щоб замість православних архирейів скрізь настановити католицьких. Одначе з цим не пощастило, і православна, грецька віра зосталася, тільки що вважалася вона в польській державі за нижчу.

Православне духовенство мало права менші, ніж католицьке. Католицькі єпископи були членами в сенаті і в сеймі, а православні—ні. Православне духовенство повинно було платити податі; католикам не можна було переходити на православіє; був навіть закон, що зовсім не можна становити нових православних церков, хоч сього закону й не додержувано; православні не мали права бути сенаторами; по городах теж православним не було волі...

Одначе й православне духовенство так робило, що не то не могло добути більших прав своїй церкві, але ще й само руйнувало її.

Польський лад давав польсько-литовським князям та королям право роздавати архирейські посади, монастирі й церкви. Коли треба було настановити архирея, ігумена, попа в церкву, то це робили великі князі або королі. Коли ж князь чи король дарував якому панові землю, а на

тій землі був монастир чи церква, то вкупі з тією землею давав князь чи король панові і право настановляти на тій землі духовних. Таким робом завівся такий порядок, що великі князі й королі настановляли вищих духовних (а на королівських чи державних землях, то й усяких); нижче ж духовенство на панських землях настановляли сами пани. Князі, королі й пани звалися *патронами* церкви (тоб-то: оборонцями й добродіями).

Настановляючи якого духовного, князі й королі зовсім не зважали на потреби самої церкви, а тільки на свої власні потреби. Коли якийсь пан, шляхтич добре прислужувався та годив королю або в військовій служив, а король хотів оддячити йому, надгороду дати, то він за те настановляв його архиреем чи ігуменом. Архирейська чи ігуменська посада робила чоловіка багатим: сила грошей збиралася з людей (напр. з прочан, то що); до кожного архирейства, до монастиря належали великі землі, а на тих землях жили піддані, що повинні були на архирея чи на монастир робити панщину так саме, як панські піддані робили її на панів. Через те, що тут були великі багатства, то й пани дуже добувалися таких посад. Іноді король просто продавав їх за гроші, напр.: року 1524-го набрав король у купця Андрія Дягилевича всякого краму, а замісто грошей дав йому три церкви в Києві, і став купець попом. А жінка короля Жигмонта I, королева Бона, то та просто таки торгувала церковними посадами: їй дадуть плату, а вона вмовить короля надати чоловікові ту посаду, якої той хоче. А то бувало ще й так, що король візьме та й оддасть одну церковну посаду зразу двом чи трьом людям. То вони

вже проміж себе за неї і сварються, і воюються, один одного випихаючи; а як не подужають, то грішми один одному сплачує: сей гроші бере, а той посаду. Отак проміж себе воювалися шляхтич Іван Борзобагатий-Красенський та холмський єпископ Феодосій Лазовський, бо їм обом дав король грамоти на володимирське архирейство. Архирей Лазовський обліг військом архирейський замок, де був Борзобагатий, бив на його й на соборну церкву з гармат (з пушок) і таки подужав Борзобогатого, вигнав його і сам зробився володимирським архиреем.

Настановляючи таким робом духовних, король звичайно зовсім не дбав про те, щоб вони були гарні люде, доброго життя, розумні й годящі до того діла, яке їм давано. Учора цей пан був ще яким ротмістром у військові, піячив, робив бешкети, нападав на мирних людей, а сьогодні вже він має від короля грамоту і вже він над якимсь монастирем ігумен. Раз-у-раз попадали на високі церковні посади такі люде, що не то нічого не тямили в церковних справах, але й просто були погані, жили по розбишацькому, навіть такі, що когось убили. Здобувши від короля грамоту на посаду, шляхтич зовсім не квапився висвячуватись: були такі, що по кільки років порядкували, не висвячуючись, єпархіями чи монастирями, жили, як і попереду, з жінками і т. и.

Тоді в усій державі духовні—і католицькі, і православні—робили погано. Вищі духовні були нарівні з панами і жили так саме, як і пани. Вони мали добрі замки з військом, з гарматами й гаківницями; раз-у-раз сварилися чи проміж себе, чи з сусідніми панами, а засварившись, брали своє військо та й ішли воюватися і робили

все так, як і звичайно робиться на війні: убивали людей, палили й руйнували села й міста (города). Коли ж не воювалися, то позивалися: це вони страшенно любили і раз-у-раз тягалися по судах. Багацтва мали великі. Ходили в одержах з найдорожчих матерій, у злоті, в дорогих камінцях; так кохалися в пишних убраннях, що й з церков забірали ризи та перешивали їх собі на парчеві одержі, а з золотих хрестів, церковних ложок та чаш робили собі золоті пояси та інші речі. Или найкращі страви, пили найдорожчі вина. Жили в п'яцтві та в розпусті... По судах бували справи, де обвинувачувано за тяжку розпусту архирейв, як от Кирила Терлецького, а то й за душоубство, — як от архимандрита Никодима Макосія Шибинського; цей навіть і братію з свого монастиря порозгонив та все гуляв там... Про церковну роботу ці добродії не дбали, всю її спихали на своїх викаріїв, а дбали тільки про те, як би швидче забагатіти. Церковні гроші собі забірали, а церковними добрами порядкували, як хотіли: віддавали їх до живоття своїм дітям, родичам чи приятелям, продавали, міняли, віддавали в оренду, заставляли. З парохвіян та з попів дерли великі драчі, а як попи й парохвіяне не хотіли давати, то запечатували їм церкви. Коли такий архирей був сам патроном якої церкви, тоб-то—мав право давати її якому схоче попові, то він простісінько здавав сю церкву в аренду тому, хто більше дасть. Нагарбавши багато грошей, духовні владики позичали їх за великі проценти або починали їми гендлювати, бралися за купецьку справу.

Отакі були вищі духовні. А з нижчими було ось як.

Пан був патроном усім тим церквам та монастирям, що були на його землях. Він і настановляв туди, кого хотів. Через те в його попи були попихачами. Були це здебільшого люде вбогі, сами землю орали, і в панів вони були нарівні з підданими-селянами. Пан або його слуга примушував попа їхати з підводою або й робити на пана. Пан і його урядовці веліли попові, кого хотіли, вінчати, а кого хотіли—розлучати, вони навіть судили часто попа, закидали його до тюрми, карали. Оборони од вищих духовних сільські попи не мали, бо ті архиреї й сами були такі, як пани: бідолашних попів вони лаяли, били, карали тюрмою, накидали на їх, які хотіли, податки.

Коли таке діялось, то й не диво, що нижче духовенство було дуже неосвічене, нетямуще свого діла. Один тодішній православний письменник, Захарь Копистенський, пише, що порядному, путящому чоловікові сором було вступати в таке духовенство і тільки „сміття людське, голодні неуки до його пхалися“, і через те „вже трудно було розізнати, де частіше був піп: у шинку, чи в церкві“.

До цього всього треба додати ще й ось що. Поки пан-патрон був православним, то під ним православним попам та церквам ще так-сяк жилося, але ж тоді православні пани раз-у-раз перекидалися до католицтва; скоро пан робився католиком, зараз він починав православних тиснути: вимагав, щоб і попи переходили на католицьку віру, а як ті не хотіли, то вигонив їх, а церкви повертав на католицькі костьоли.

II. Початок братств.

Бачили люде що воно діється з попівством розуміли, що сами попи вже не направляють діла, а коли хочуть світські люде якого ладу в духовних справах, то мусять сами до тих справ братися і той лад заводити.

Ото ж і взялися.

Не взялися пани, бо вони вже польським панством помазалися і сами раз-у-раз постачали тих архиреїв та архимандритів, що краще вміли поратися коло чарок та коло шабель, ніж коло добрих діл. Не взялися мужики-селяне, бо не мали вони до того ні прав, ні змоги, ні освіти. Узялися ж городяне, міщане, крамарі, шевці, кравці, бондарі та інші ремесники.

Здавна по городах паравхвіяне купчилися коло своєї церкви і в багатьох місцях заводили коло церкви такі спілки, товариства, що звалися *братства*. Діло в тих братств було таке. Поперед усього допомагали вони своїй церкві. Кожен братчик давав до братської скриньки свою вкладку. На храм варили братства мед і мали право продавати його без акцизу та й з того заробляли гроші. З тих грошей та з інших приноси́в братства опоряжали гарно свої церкви, давали віск до церков на свічки, платили попам та дякам гроші. Потім вони заводили й держали *шпиталі*—там доживали свого віку вбогі люде старі, хворі або калікуваті; будували за-для братств доми, щоб у їх братчикам сходитися про свої потреби поміркувати, порадитися, а то й погуляти, побенкетувати, як бував храм. Заводили братства при церкві й школи.

По празниках подавали братства милостиню старцям, подавали її й до тюрм нещасним не-

вольникам тюремним. Коли який братчик занедужав, чи яка інша пригода йому трапилась,—запомагало його братство своїми грішми: або так давало запомогу, або кому треба з братчиків і позичало, тільки без проценту, та й не багатирям, а бідним братчикам. Усіх же братчиків своїм коштом ховало.

Уступати до братств міг кожен хто хотів: городяне й селяне, пани й мужики, жінки й чоловіки,—аби платив свою вкладку до скриньки громадської та слухався братської постанови. Усі справи братчики рішали громадою, а раз на рік вибірали з проміж себе чотирьох старших братів, і ті вже порядкували всіми братськими справами, берегли й тратили братські гроші. Коли братчик зробив яке негарне діло, навіть коли тільки вилаяв негарним словом братчика, його за те громадським судом суджено й карано. Карали штрафом, або садовили на дзвіницю, а хто не слухався братського присуду, того відлучали від церкви.

У першій половині XVI-го віку братств було ще мало, та й то тільки по великих містах, як от у Львові або в Вильні. Аж в останній четвертині XVI віку заводяться одно за одним братства і за яких десять чи п'ятнадцять років укрили вони весь край мов густою сіткою.

Найстарішим братством було Львівське. Воно склало собі статут—списало все, що повинно братство робити і як воно мусить порядкувати своїми справами. В тому статуті написано було, що братство повинно дуже дбати про те, щоб заводити школи, друкарні, вчити молодіж та готувати з молодих людей освічених оборонців церкви.

У той час приїхав до Львова антиохійський патріарх Яким, то братчики й подали йому той статут, щоб він на його призволив. Він і затвердив його 1-го січня (января) 1586 року і дав братству свою грамоту.

Бачивши патріарх, який безлад був у тодішній українській церкві, надав братству великі права. Мали братчики право пильнувати, щоб і світські люде, і духовні жили слухаючись заповідей Христових; мали право докоряти їм за негарне життя, а коли не послухаються,—писати про їх до єпископа. „Коли ж і єпископ піде проти закону правди та й почне порядкувати церквою не по правилах св. апостолів і св. отців, одвертаючи праведних до неправди та піддержуючи беззаконників, то такому єпископові нехай противляться всі яко ворогові правди.“ А братчиків без братства не міг єпископ судити. Коли б же хто тим правам братств противився, хоч би й найстарший князь чи архієпископ, то тоді—сказано було в грамоті—„на таких нехай буде проклін усіх чотирьох патріархів вселенських“.

Як заведено той статут у Львівського братства, то тоді й інші братства, одно за одним, почали кожне й собі той статут переймати і заводити в себе такі порядки, які були в львівському братстві і про які вже тут сказано з початку. Усі братства жили дружно, мов би однією спілкою, а Львівське братство стало проміж них так мов би старше.

Трохи згодом, року 1588-го, заїхав на Україну патріарх константинопольський Єремія.

У той час українська церква не була самостійна, бо над усіма українськими архиреями і над київським митрополітом старшим був патріарх. Той патріарх жив не на Україні, а в Кон-

стянтинополі (в Царіграді), в турецькому царстві, і з роду був грек. Часом він приїздив на Україну—так, як оце тепер приїхав Єремія.

І сей бачив добре, що воно коїться серед українського духовенства. Він скинув київського митрополіта Онисифора за те, що той був жонатий удруге, покарав так саме й супрасльського архимандрита Тимохвія Злобу і дуже налякав усе вище вкраїнське духовенство. Він розумів, що тільки братства й можуть дати на Україні якийсь лад церковним ділам. Через те він усі права братств потвердив і дав братствам Львівському та Виленському права *ставропциї*, то б то таке право, що архиреї не могли ні в чім мішатися до тих братств і не були над їми старшими. І сей патріярх погрожував своїм неблагословенством кожному, хто посміє ламати права братств, сваритися з ними або брехати на їх.

Дуже це не вподобалось українським духовним панам. Де ж таки: якісь там хлопи, шевці, лимарі та кушнірі будуть за ними, за панами—архиреями та архимандритами—доглядатися, будуть їм показувати, щò та як треба робити! Де ж це видано таке? То собі можна було пити-гуляти, в роскошах купатися, до схочу грішити, ніхто не смів слова сказати, а тепер—маєш! „Хлопи“ зробилися старші за архиреїв!

А „хлопи“ таки й справді щиро взялися до свого діла. Ім ще й те допомогло, що багаті пани, як от Острозькі, Вишневецькі та інші почали приставати до братств. Де-далі сили в братств усе більшало та більшало.

Року 1594-го зібрався в Бресті духовний собор. Братства послали на той собор од себе багато послів. Так багато їх було, що духовенство мусило їм покоритися. Собор признав брат-

У той час приїхав до Львова антиохійський патріарх Яким, то братчики й подали йому той статут, щоб він на його призволив. Він і затвердив його 1-го січня (января) 1586 року і дав братству свою грамоту.

Бачивши патріарх, який безлад був у тодішній українській церкві, надав братству великі права. Мали братчики право пильнувати, щоб і світські люде, і духовні жили слухаючись заповідей Христових; мали право докоряти їм за негарне життя, а коли не послухаються,—писати про їх до єпископа. „Коли ж і єпископ піде проти закону правди та й почне порядкувати церквою не по правилах св. апостолів і св. отців, одвертаючи праведних до неправди та піддержуючи беззаконників, то такому єпископові нехай противляться всі яко ворогові правди.“ А братчиків без братства не міг єпископ судити. Коли б же хто тим правам братств противився, хоч би й найстарший князь чи архієпископ, то тоді—сказано було в грамоті—„на таких нехай буде проклін усіх чотирьох патріархів вселенських“.

Як заведено той статут у Львівського братства, то тоді й інші братства, одно за одним, почали кожне й собі той статут переймати і заводити в себе такі порядки, які були в львівському братстві і про які вже тут сказано з початку. Усі братства жили дружно, мов би однією спілкою, а Львівське братство стало проміж них так мов би старше.

Трохи згодом, року 1588-го, заїхав на Україну патріарх костянтинопольський Єремія.

У той час українська церква не була самостійна, бо над усіма українськими архиреями і над київським митрополітом старшим був патріарх. Той патріарх жив не на Україні, а в Кон-

стянтинополі (в Царіграді), в турецькому царстві, і з роду був грек. Часом він приїздив на Україну—так, як оце тепер приїхав Єремія.

І сей бачив добре, що воно коїться серед українського духовенства. Він скинув київського митрополіта Онисифора за те, що той був жонатий удруге, покарав так саме й супрасльського архимандрита Тимохвія Злобу і дуже налякав усе вище вкраїнське духовенство. Він розумів, що тільки братства й можуть дати на Україні якийсь лад церковним ділам. Через те він усі права братств потвердив і дав братствам Львівському та Виленському права *ставропигії*, то б то таке право, що архиреї не могли ні в чім мішатися до тих братств і не були над їми старшими. І сей патріярх погрожував своїм неблагословенством кожному, хто посміє ламати права братств, сваритися з ними або брехати на їх.

Дуже це не вподобалось українським духовним панам. Де ж таки: якісь там хлопи, шевці, лимарі та кушнірі будуть за ними, за панами—архиреями та архимандритами—доглядатися, будуть їм показувати, щò та як треба робити! Де ж це видано таке? То собі можна було пити-гуляти, в роскошах купатися, до схочу гришити, ніхто не смів слова сказати, а тепер—маеш! „Хлопи“ зробилися старші за архиреїв!

А „хлопи“ таки й справді щиро взялися до свого діла. Ім ще й те допомогло, що багаті пани, як от Острозькі, Вишневецькі та інші почали приставати до братств. Де-далі сили в братств усе більшало та більшало.

Року 1594-го зібрався в Бресті духовний собор. Братства послали на той собор од себе багато послів. Так багато їх було, що духовенство мусило їм покоритися. Собор признав брат-

ствам усі їх права і нахвалявся гострими карами тому, хто буде проти братств повставати. Львівське братство пожалілося на свого єпископа Гедеона Балабана,—собор присудив його скинути. Після того братські послы почали докоряти духовним отцям за ті непорядки в церкві, які вони позаводили, за те, що ламали вони правила й канони церковні, що жили життям поганим. Духовним отцям були ті докори дуже не до вподоби, та мусили все те покірно вислухувати. Братства домагалися, щоб архирей та митрополіт були виборні,—духовенство мусило й на те пристати, і постановлено поклопотатися, щоб король призволив на такий порядок.

Та на тому братства не перестали. Року 1592-го львівські братчики списали патріархові все погане життя своїх духовних владик та й просили його, щоб він прислав на Україну свого екзарха, а той би зібрав собор, щоб на тому соборі судити всіх винних владик.

III. Унія.

А що ж робили архирей?

Мусили до якого часу коритися, бо бачили біду: недавнечко ж іще патріарх скинув київського митрополіта Онисифора та покарав і декого иншого! Попереду було заслужи собі ласки в короля або в якого великого біля короля пана та й живи собі безжурно, а тепер раз-у-раз трусися, що братство пошле листа до патріарха, а той візьме та й скине за лихе життя. А життя їм перемянати не хотілося: вони так саме гидко жили, як і попереду.

Дехто з них спробував був змагатися з братствами. Отак львівський архирей Гедеон Ба-

Балабан зазмагався зо львівським братством: він наїздив з військом на братські монастирі й церкви, розгонив їх попів та вчителів і таке інше. Та все ж ні йому, ні іншим владикам не пощастило перемогти братства; бо люде за їх стояли; за їх оступалися і деякі кращі з великих православних панів, а патріярх слухався братств і обороняв їх. Виходило, що треба було або скоритися братствам, у всьому їх слухатися, або відкинутися зовсім од патріярха і від усього того ладу, який він завів.

А зараз же коло себе вкраїнські духовні владики бачили инший лад: у католицькій церкві єпископи мали страшенну силу, кожне їх слово було святе; світські люде не сміли до католицької церкви мішатися; католицькі єпископи жили в роскошах і в державних справах мали великі права. Заздро ставало православним владикам на таке життя, хотілося того й собі.

От і задумав дехто з владик зробити так, щоб уся вкраїнська церква відкинулася від патріярха та й пішла під благословення католицькому патріярхові—папі римському. Що доведеться через це переміняти віру,—те їм було байдуже. Не дурно про одного з цих владик, Кирила Терлецького, люде тоді казали, що їм не було б дивно, коли б цей владика й потурчився, не то покатоличився. Найголовніше тут те було архиреям, що вони визволялися з під братств. А братства їм так упеклися, що про львівського єпископа Балабана розказувано, що він радий був би й чорта на поміч узяти, не то римлян, аби тільки збутися йому братств.

А польський уряд давно вже хотів скасувати православну церкву, підхиливши її під католицького папу, та ніяк не міг цього зробити, все не

щастило. Та і в самій католицькій церкві в Польщі був нелад. Почала серед поляків, а згодом і серед українців, ширитися лютерська або протестанська віра. Щоб боротися проти цього, викликано з Німеччини в Польщу католицьких ченців—єзуїтів. Багацько й поляків пішло в ті ченці.

Се єзуїтське чернецьке товариство дуже обстоювало за католицьку віру, обороняло її і силкувалося ввернути в католицьку віру кожного, хто ще до неї не пристав. Єзуїти були дуже хитрі лукаві і вважали, що можна й погане діло зробити, аби з того добро було католицтву. Вони підлещувалися до королів та панів, добували на свої справи силу грошей, скрізь проповідували католицьку віру, писали в оборону її книги, заводили школи і в них по своєму вчили діти. Король Жигмонт III пустив тих єзуїтів на Україну. Вони почали скрізь заводити свої монастирі та школи та переробляти українців на поляків.

По своїх школах вони вчили дуже добре. До дітей були ласкаві, потурали їм. Діти їх любили й слухались. Вони привчали їх говорити по польському, а з української мови знущалися; привчали їх шанувати католицьку віру, а православну зневажати. Та тільки робили вони це дуже хитро і в себе в школах не повертали дітей у католики, щоб не було на їх школи поговору, а так своїх школярів направляли, що ті, вийшовши зо школи, сами згодом католичилися і зовсім переверталися на поляків. Так вони сполячували вкраїнське панство.

Дак оці ось єзуїти й заходилися намовляти українських владик підхилитися під папу. Вони спокушали їх, показуючи й розказуючи—яка їм, православним архиреям, тепер неволя через брат-

ства, а яка тоді буде воля. А ті й сами бачили і прихильним ухом прислухалися до лукавої направи.

Року 1590-го чотирі вкраїнських єпископи (львівський, луцький, холмський і турівський) на з'їзді в Белзі постановили пристати до католицької церкви. Вони подали про це звістку королю, — той їх похвалив за такий замір. Згодом до тих чотирьох пристав і київський митрополіт Михайло Рогоза та ще двоє єпископів — перемишльський та володимирський.

Усе це робилося поки що нишкомъ, а далі вже й виявилось.

Архиреї списали до папи лист про те, що вони хочуть пристати під його зверхність. Тоді вони з проміж себе вибрали двох: Кирила Терлецького та володимирського єпископа Іпатія Потія, щоб вони поїхали до Риму одвезти той лист.

Поїхали вони туди року 1595-го та й подали лист папі. Вони сказали йому, що вкраїнська церква підхиляється під його владу і пристає на *унію*, тоб-то: на спілку, на з'язок з католицькою церквою. Просили тільки, щоб могли додержувати своїх церковних обрядів і звичаїв, відправляти службу так, як і попереду, церковно-слав'янською мовою старим звичаєм і святкувати свята по старому (юліянському) календарю.

Папа згодився на *унію*, а Потій з Терлецьким запряглися на Євангелії за київського митрополіта і за всіх українських владик. Року 1596-го в березілі (марті) вони вернулися додому.

Ще вони в дорозі були, а вже вся Україна обурилася проти їх, що вони посміли зробити таке діло. Простий сільський народ, городяне й братства всі протестували проти того. Проте-

623649 2

стували й українські пани на чолі з князем Острозьким: хоч дехто з них попереду й сам прихилився до унії, та тепер їх те обурило, що ті єпископи зробили це діло, не порадившись з іншими духовними та з мирянами.

Тим часом Потій та Терлецький вернулися. Народ дуже обурився і хто його зна що було б, та король оступився за двох тих архиреїв і звелів київському митрополітові Михайлові Рогозі скликати собор, щоб тую справу про унію розглянути. На собор звелено було з'їздитися до Берестя. З'їхалося багато архиреїв, архимандритів і попів. Цареградський патріарх не приїхав сам, а прислав замість себе намісника, грецького духовного Микихвора. Приїхав князь Острозький з двомастами панів.

В-осени року 1596-го зібрався той собор. На унію приставали митрополіт і п'ять архиреїв. Їх було шість, та один, Гедеон Балабан, одкинувся від їх і знову вернувся до православних. Дак оті п'ятеро та митрополіт не хотіли приходити на собор. Їх кликано,—вони не йшли. Так зминуло три дні. Четвертого дня собор постановив: скинути митрополіта київського Михайла Рогозу і тих владик, що пристали на унію.

А уніяти зібралися окремо і постановили скинути тих двох архиреїв (Балабана та Копистенського), що zostалися з православними, поскидати й інших православних духовних і оповістили унію.

Православний собор роз'їхався, а король звелів ухопити патріархового намісника Микихвора, повіз його за собою в Варшаву та й закинув там до тюрми. За його оступився був князь К. Острозький, та нічого не вдівав: Микихвор так і вмер у тюрмі.

Так сталася року 1596-го на Вкраїні церковна унія. Тепер уже виходило так, що православної церкви на Вкраїні наче б то нема, а є тільки уніятська. Так говорили ті, що пристали на унію, та всі католики.

Та не так говорив і думав український народ. Він не хотів на те пристати.

Мало не все вище духовенство пішло тепер в унію. Польський уряд—король, сенат, сейм, панство—тільки це духовенство й признавав і передав уніятським архиреям та иншим духовним усі церковні дббра на Вкраїні, якими порядкував уряд. Православні zostалися без вищого духовенства—без митрополіта й архиреїв; але й ті митрополіт та архиреї, ставши уніятами, zostалися без парохвіян, бо весь народ і православне панство стали проти унії. Скрізь почався проти неї рух: міщане й церковні братства подають до суду протестації проти незаконних учинків, що роблють уніяти, а православні пани по місцевих сеймиках і сеймах вимагають, щоб скасовано унію зовсім. Одначе в усьому тому їм мало щастило. Польське панство й наші перевертні мали більше сили, за їх стояв і сам король Жигимонт III. Раз тільки пощастило православним панам: на сеймі 1607-го року вони досягли, що православну церкву знов таки признано за церкву з окремою церковною ієрархією. Та великого добра з того не було. Як православні архиреї повмірали, король не настановляв замісто їх нових,—зосталася православна церква зовсім без архиреїв, нікому було висвячувати священників, а де зоставалася парохвія без попа, там замісто православного ставав піп уніятський; часом бувало й таке, що вмре православний піп, то й церкву касують, а то й

шинк у їй заведуть. Звісно, православним було й кривдно й тяжко на таке дивитися. Пани-католики або уніяти сами вигонили православних попів, настановляли замість їх уніятських, а підданих силували до унії, а хто не слухався, то всякими способами його карано й мордовано. Багато було таких панів, що вони сами не порядкували своїми добрими (землями), а здавали їх в оренду (в посесію) жидам*). То тоді вже все панське право переходило до того рандаря, і він порядкував над церквою; за все треба було йому платити: за службу в церкві, за хрестини, за вінчання, за похорон... По городах не пускали православних до виборів ні на які городські посади, на православних городян накидали всякі заборони в їх торгівлі, промислі та реместві. А з православних одправ, з церковних служб католики й уніяти дуже часто знущалися. Єзуїти-вчителі підмовляли нишком своїх школярів робити православним усяку шкоду, а най-

*) Називаємо жидів жидами, а не євреями через те, що по українському здавна звався цей народ жидами. Так вони сами себе здавна звали, так звуться і досі в Галичині. Так називали їх і всі наші письменники попередю. Через те нема в цьому слові ніякої ганьби чи кривди, і називаємо ми жидів жидами не на зневагу, а через те, що инакше по українському не можна їх назвати. Останніми часами з московської мови перенято слово *еврей*, та ми не хочемо заводити в мову без ніякої потреби чуже слово. До того ж у нас не скрізь його по селах знають, а де знають, то там воно значить точнісінько те саме, що й жид; а в Галичині, то словом *еврей* ще й зневажають жидів. Коли будемо писати *еврей*, то галицькому жидови здаватиметься, що його зневажають. Так саме здаватиметься, що всі попередні письменники наші (Шевченко й інші), уживаючи слово жид, давали жидів, а цього справді не було.

більше знущатися з їх віри: єзуїтські школяри юрбами кидалися в церкви, вигукували, робили там усякий бешкет, нападали на церковні процесії, виробляли сороміцьке, а вчителі хвалили їх за це.

Хоч православну церкву на пісьмі й признано було за окрему віру, та король і католицькі пани справді вважали за законну віру тільки унію, а всіх православних звали „схизматиками“, то б то еретиками, а православну віру „схизмою“. Де далі ставало православним усе гірше та гірше, і не було їм оборони ні від короля, ні від сейму, ні від суду.

IV. Школи й друкарні.

Треба було на це лихо знайти кращого способу. І вкраїнські люде й узялися до того способу. Спосіб цей був наука, просвіта. І знову тут братства стали в великій пригоді.

Просвітне діло почалося ще поперед унії. Деякі багаті пани вкраїнські, як от князі Острозький та Хотчевичі, або от виленські міщане Мамоничі та інші починають зоводити друкарні, щоб печатати в їх книги. Князь Острозький завів друкарню в своєму городі Острозі на Волині. Друкарем у його був Іван Федорович. Цей Федорович (Федоров) завів був друкарню в Москві, та там народ московський був такий дикий та нетямущий, що тая друкарня здалась йому якимсь нечистим бісовським ділом: народ і друкарню тую розбив, і Федоровича з його товаришем за малим не вбив. Тоді Іван Федорович утік на Україну і тут робив у друкарні в князя Острозького. Року 1581-го в цій друкарні видруковано

першу в нас „Біблію“ слав'янською мовою. У тому ж Острозі заведено школу вищу, там зібрався гурт письменників, що своїми писаннями боронив справи українського народу і т. и.

До такого просвітного діла стали й братства ще год за десять до унії. Львівське братство перше купило р. 1585-го друкарню, а р. 1586-го завело школу з наукою слав'янською й грецькою мовами. В одній своїй книзі львівське братство так говорить про те, шд треба робити братствам: „Перше—щоб при церкві братство церковне було, друге — щоб друкарня стала за-для книг божественної науки, третє ж—школа хай буде на науку дітям“.

Ще з початку XVII віку якийсь мабуть львівський братчик написав книгу „Пересторога“, а в їй казав, що попереду хоч будовано манастирі й церкви і багато їх обдаровувано, хоч і книги були, та не роблено найголовнішого, найпотребнішого: шкіл народніх не заводжено. Через те українці, „науками не вивчені“, не змогли оборонити свого права, „бо коли б були науки міли, тогди б за невідомостю своєю не прийшли до такої порибелі“; а як прилучено Україну до Польші, то українці „позавидували обичаям, мові і наукам“ польським „і, не маючи своїх наук, у науки римської свої діти давати почали, которії з науками і віри їх (католицької) навикли“.

Цьому була правда. Поляки взяли велику гору на Вкраїні: скрізь по всіх урядах заведено польську мову, по судах суджено не вкраїньким, а польським правом, і начальниками скрізь королі настановляли здебільшого поляків, полякам же й землі роздавали, і часом так бувало, що якомсь в українського пана землю від-

беруть та польському й отдадуть. А то ще так королі польські й пани робили, що підмовляли українських панів давати своїх дочок у заміжжя за поляків та в придане давати їм землі,—от уже ті землі до польського роду панського переходили; а польський пан, як давав свою дочку за українського, то вже український пан мусив сам перейти на католицтво, бо католикам з православними женитися було не вільно. Через усе це українські пани дуже часто й сами переходили на католицьку віру, покидали свою мову та й зовсім ставали поляками.

Одначе не саме це притягало до польського гурту вкраїнське панство. Колись на Україні просвіта добре стояла, та татарське лихоліття та й свої хатні сварки зруйнували те все, і занепадала в нас просвітня справа. А в поляків просвіта стояла геть краще: поляки набіралися просвіти й науки з західної Європи. У їх і письменство гарне було, і школи,—польське панство й духовенство справді було освічене. Оця принадна освіченість, це сяяво розумового життя приваблювало, притягало до себе вкраїнське панство. Дома наші пани бачили занепад, темноту і не хотіли подбати про те, щоб оживити й викохати свою науку й просвіту,—вони просто потягли туди, де сяло й блищало пишне культурне життя польське. Так вони один по одному й зраджували рідний край, покидали свою мову й звичаї, починали говорити по польському та й ставали поляками. Помалу так переводилося все вкраїнське панство. От, наприклад, князь Костянтин Острозький молодший обороняв православну віру, завів українську школу в своєму городі Острозі, завів там друкарню для наших книжок,—одно слово перед вів у нашому

краї, а вже сини його поробилися католиками й поляками, і всі його величезні добра пішли в польські та в католицькі руки на підмогу польсько-католицькій справі. Так воно й зробилося, що на Україні мало не всі пани стали поляки, а вкраїнці були або міщане, або панські люде—кріпаки. Отоді то вже вкраїнська мова стала мужицькою, а польська—панською.

Українському народові було погано, що освічені люде перекинулись од його до поляків. Кожен народ тільки тоді може добре жити, коли він не перестаючи освічується, розумнішає і через те знає як завести в своєму житті кращий лад і дбає про те, щоб його заводити. Через те кожному народові треба, щоб освічені люде (інтелігенція) дбали про просвітну справу. Не було в українського народу й перед тим доброї інтелігенції, та все таки панство й духовенство, будши в нас найосвіченішими людьми, якось про ту справу дбали. Тепер же й того не стало, і повинен був наш народ гинути в темряві.

Оце велике лихо і велику вагу просвіти й науки і зрозуміли дуже добре братства та й заходилися заводити свої школи, свою науку. Мало не кожне братство дбало про те, щоб „для науки діток малих школу міти і бакаляра“ (вчителя) при їй держати і там дітей учити письма грецького й свого. А в якого братства була більша сила, то таке вже заводило вищу школу, де учено мови своєї, слав'янської, грецької, часом латинської й польської,—як от, наприклад, у виленського братства школі: там дітей учено „не тільки Св. Письма“, а й „філософів, поетів, істориків“, не нехтуючи нічим з тодішніх семи вільних наук.

Усі ці школи, і вищі й нижчі, були не за для панських та багацьких дітей тільки, а за для всіх: кожен мав право вчитися в школі—чи пан, чи мужик,—однаково. По деяких братських статутах записано було таке, що братство повинно запомагати тих дітей, що вбогі і не мають достатків, а хочуть учитися. Убогих хлопців братства по вищих школах держали своїм коштом. Дозволялось учитися й тому, хто з милостини жив. У школі поводилися з усіма школярами однаково,—не так, як по єзуїцьких школах. Бо до єзуїцьких шкіл мужицьких дітей не пускано, а діти вбогої шляхти були там за слуг дітям багатого панства: вони носили за їми книги, чистили одержу, бігали куди посилено, вони рубали дрова й топили школу і тільки одробившись могли братися до книжки; сиділи ж у класі багаті паничі попереду, а вбогі—геть іззаду. А у нас було не так. Ось, наприклад, які правила були в Луцькій школі: „Сідати кожен школяр повинен на тому місці, яке йому призначено за його науку. Хто більше знатиме, повинен і сидіти вище, хоч би й дуже був убогий; а хто менше знатиме, повинен сидіти на нижчому місці. Багаті перед убогими в школі нічим не можуть бути вищі, тільки наукою, а то всім иншим рівні. Учитель повинен і вчити, і любити дітей усіх однаково—і багацьких синів, і сиріт убогих, і тих, що ходять попід віконню, просюючи милостини“. Шкільну роботу повинні були робити всі школярі: всі однаково по черзі мели школу, топили груби і т. и.

Та иншого порядку й не могло бути в наших школах, бо їх же заводили не пани, чи панські полигачі—єзуїти, а весь народ: і пани, і міщане, і „весь простий народ, навіть удови-

ці вбогі“. Звичайно, що й порядки були такі, щоб бути годящими за для всього народу.

Братства дбали про те, щоб при школах були добрі вчителі: поки своїх не було, добували їх часом навіть із Греції, а потім уже й своїх стало багато, як понавчалися. Заводили братства й бібліотеки при школах,—наприклад, була велика бібліотека при школі у Львові з книг латинських, грецьких, слав'янських та польських.

Шкіл цих було багато по Україні: де було братство при церкві, то там уже й школу силкувалося заводити, а братствами засіяно було тоді всю Україну. А вищі школи були в Києві, у Львові, в Луцькому, в Острозі.

Друге важне діло, що робили братства, були друкарні. Львівське братство перше купило року 1585-го друкарню, за їм позаводили друкарні й інші великі братства: у Вільні, в Луцькому, в Могилеві; менші друкарні були не тільки по городах, а й по деяких містечках. Були друкарні і просто в заможних людей, були навіть мандровані друкарні, що переїздили з одного города в другий печатати книги; та все ж найкращими були друкарні братські і найбільше вони діла зробили. У львівського братства друкарня була така гарна, що в їй друкували свої книги не тільки братства, але вдавалися до неї й князь Острозький, патріярх ерусалимський та молдавський господарь, просючи друкувати книги або вислати літер чи робітників друкарських.

Друковано по цих друкарнях книги церковні—для служби, але ще більше друковано було інших книг. Великої ваги була справа з шкільними книжками—такими, що по їх у школі вчать-ся. Поляки казали, що тією мовою, якою тоді писалися в нас книги, не може бути освіти. На-

приклад, єзуїт Скарга казав: „Ще не було на світі академії, де б філософії, богословія, логіки та інших вільних наук учено по слав'янському. З такою мовою не можна зробитися вченим чоловіком. Цією мовою нема ні грамматики, ні реторики, та й бути не може. З цього й нецтво та помилки“. Одначе він помилився: українські письменні люде почали складати, а друкарні друкувати тії грамматики, піїтики, реторики, філософії та інші такі книги. Уже року 1596-го видав Лаврін Зизаній граматику, а згодом, року 1619, другу, кращу, випустив Мелетій Смотрицький. Не за великий час пущено таких книг стільки, що вже було по чому вчитися в школах і ставати освіченим чоловіком.

V. Які тоді книги були.

Та на цьому з книжною справою не перестало. Опріче церковних та шкільних книг, треба було вкраїнцям ще й таких, у яких вони боронили б своє право проти нападу польсько-єзуїтського. Ото ж і стали складатися й друкуватися такі книги. Про самий Берестейський собор (де оповіщено унію) написано з десятків книг проти унії. Найцікавіша з їх вийшла року 1597-го у Вільні і звалася: „Апокрісіс, або одповідь на книжки о соборі Берестейськім“. Написав її чоловік, що підписавсь *Христофором Бронським*. В їй він доводив дуже добре, що світські люде мають право порядкувати церковними справами. Тоді ж писав свої писання (хоч і не друкував їх) *Іван Вишенський*, а року 1610-го *Мелетій Смотрицький*, той самий, що склав граматику, видав книгу, що звалася „Θρίнос“ — плач православної церкви, що її покидають її

власні діти для унії й католицтва. Видавалося тоді ж багато й інших книг, а р. 1622 *Захар Копистенський* написав (хоч і не видав друком) дуже поважну книгу в оборону православної церкви—„Палінодія“. На ці книги одповідали поляки своїми книгами, а наші знов на те своє писали, і так словом боронили своє право.

З творів усіх тодішніх письменників найцікавішими були писання Мелетія Смотрицького та Івана Вишенського.

Мелетій Смотрицький був дуже вчений чосовік, їздив по західній Європі і вчивсь там по університетах. Вернувшись додому, був учителем, тоді архиєпископом полоцьким, дуже боронив православну віру, а тоді й сам схитнувся та й перейшов на унію. Вмер року 1663-го.

Та хоч і схитнувся Смотрицький, але поперед того своїми деякими книгами дуже допоміг своєму народові в його боротьбі—найбільше добра зробила його граматика та книга „Өрінос“, про яку вже ми згадували. Писана вона по польському, але добре боронила українців. От, наприклад, як він у їй говорить—так мов би то сама православна Україна каже:

„Горе мені бідолашній, горе нещасливій, з усіх боків обідраній, що й тіло моє безодежне на сором виставлено! Руки мені сковано, ярмо на шиї, пута на ногах, ворожий міч над головою, вода глибока під ногами, навкруги огонь палючий, зусюди плач, страх, гонення. Смерть по городах і селах, смерть по полях і гаях, у горах і в ярах земних. Нема місця спокійного, оселі безпечної. День минає в муках, ніч ночую стогнучи й зітхаючи... Була я колись прекрасна й багата,—тепер я покалічена й убога. Колись я була царицею, що всі на світі любили, тепер

усі гордують мною. Зійдітеся народи з усього світу, всі люде на землі, вислухайте мої слова, довідайтеся хто я була,—і ви здивуєтеся. Я тепер—ганьба, сміховище в людей, а була ж я убраніша й гарніша за всіх, прекрасна як зоря на сході, одна в моєї матері, чиста як голубка,—на диво людям і янголам... Породила я діток, згодувала й викохала їх, а вони позрікалися мене і стали мені соромом та ганьбою. Вони поздирали одержу з мене і голу вигнали мене з дому, одняли красу мою і гарність обличча мого... До кого йти мені? Де прихилитися? Хто мене оборонить?..“

Ще палкішим оборонцем православної церкви й українського народу був *Іван Вишенський*. Родом він був з містечка Вишні, з Галичини, зайшов на Афон у монастирь та й постригсь там у ченці. Там він і жив, хоч приходив часом і на Україну. Звідти, в кінці 16-го та з початку 17-го віку, він писав до своїх земляків листи; ті листи розходилися по всьому нашому краю широко і залюбки читалися. Гострим словом озивався він до єпископів та панів, що в злоті купаються, віру свою для розкошів продають, а бідного мужика тиснуть. Не скрізь говорить він без помилки: от, наприклад, він писав, що не треба ніякої чужоземної науки, не треба вчитися грецької та латинської мови і знати писання грецьких учених людей Арістотеля та Платона. Це була помилка, бо тая чужоземна наука по наших школах запомогла нам вийти на шлях доброї просвіти. Але за те Вишенський не помилявся в іншому. У його була щира любов до простого народу й до правди. От, наприклад, як у його написано про панів-єпископів (архиєїв): він каже, що тії єпископи величаються та

сами про себе кажуть: „Тії хлопці (мужики) прості в своїх кучках і домках сидять, а ми ж на столах єпископських лежимо; тії хлопці з одної мисочки поливку або борщик хлєпчуть, а ми ж по кількодесять полумисків розмаїтими смаками уфарбованих пожираємо; тії хлопці... гермачком (свиткою) покриваються, а ми ж у гатласі, ядамашку (шовкова матерія) і в соболіх шубах ходимо; тії хлопці самі і панове і слуги собі сьуть, а ми ж пишних слуг по кількодесять маємо; перед тими хлопцями ніхто славний шапки не здойметь, а перед нами і воєводи здійсмають і низько кланяються!..“

Отаке бундючення дуже не подобається Іванові Вишенському і він питає в пана: „Питаю тебе: чим ти лїпший (луччий) од хлопа? Албо (хиба) ти не хлоп такий же, скажи мені? албо ти не тая ж матерія, глина і персть?.. албо ти не тоє тіло і кров (що і в мужика) или ачей (може) ти од каменя утесан? А єгда (коли) показати не можеш, яко ти каменний, косяний или навіть золотий, только такий же гной і тіло і кров, як і всяк чоловік,—чим же ти ся (себе) лїпшим (луччим) показати можеш над хлопом?“

А в другому місті каже: ви, каже, братів своїх лаєте, узиваєте мужиками, кожум'яками, шевцями, але згадайте, що той мужик „як брат вам рівний во всем єсть“.

А в листі до архиреїв-унїятів, що жили пишнотак, як і всі пани тоді, роскошуючи з праці своїх кріпаків-підданих, пише:

„Ваші милости тих, хто їсти хоче, голодними робите і жаждними чините бідних підданих. Що благочестиві християне на годування сиріт цер-

ковних дають, те ви забираєте і з гумна стоги і оборози волочите; сами з своїми слугами годуетесь, а їх труд і піт кровавий, лежачи і сидючи, сміючися і граючи, пожираєте; горілки перепущені курите, пиво трояке найкраще варите, і в пропасть ненаситного черева вливаєте, сами і з гостями своїми пресищаєтесь, а сироти церковні їсти й пити хочуть, а піддані бідні в своїй неволі не мають що їсти, з дітьми туляться, не доїдають, боячися, що не стане їм хліба до нового врожаю... Хиба не ви в бідних підданих з обори коні, воли, вівці волочите, дані грошові, дані поту й труда од їх витягаєте, до живого лупите, обголяєте, мучите, томите, до роботи зімою й літом у негоду женете; а сами як ідоли на одному місці сидите, а коли й трапиться того трупа оплодотвореного на друге місце перенести,— без клопоту переносите на колісках—так, мов би й дома сидючи; а бідні піддані і день, і ніч на вас роблють і мучуться; ви з їх кров, силу і працю і все, що вони зароблюють, виснете і готими в оборі і в коморі їх учините, а тоді шибеників своїх, що перед вами стоять, у пишні одежі вбіраєте, щоб надивитися на своїх слуг які вони гарні; а ті бідні піддані не мають і простої свитини доброї, щоб своє тіло прикрити! Ви з їх поту мішки сповняєте грішми золотими, талярами, півталярками, четвертаками й трояками... а ті бідолахи шеляга не мають, щоб соли собі купити!“ Отак говорить Вишенський про панське знущання над бідолашними мужиками і кінчає грізним словом: „Глаголеть Владико Господь Саваоф: о горе дужим і панам у лядській землі!“

Отакими писаннями своїми Іван Вишенський виявляв найгірші болячки тодішнього нашого

життя і заохочував український народ до оборони своїх прав. Усе воно вкупі: і школи з друкарнями, і письменство, оті друковані й недруковані писання, — все воно ширило просвіту серед українського народу, розбуркувало його думку, показуючи йому той шлях, яким треба йому простувати. У польській державі було те добре, що була там велика воля слову, і наші предки могли вільно боронити своє право у своїх писаннях, та й скрізь, де виступали з словом, напр. у сеймах. Воно правда, що вся та просвіта й письменство були більше церковного напрямку, а світського письменства й світської науки було дуже мало. Та не треба забувати ось чого.

Тоді раз-у-раз плутали одно з одним *національність* та *віру*.

Національність, *нація* — то людська порода; виявляється вона, між иншим, мовою: кожна національність має свою мову, напр., німці говорять мовою німецькою, москалі — московською, поляки — польською, українці — українською і т. и., — одно слово — кожен народ говорить своєю рідною мовою. А з вірою не так: раз-у-раз буває однакова віра в кількох народів, напр.: болгари, серби, українці, москалі, греки, румуни — всі ці народи однієї православної віри; поляки, італійці, чехи, французи, еспанці — католицької; але буває й так, що одна частина якогось народу однієї віри, а друга иншої, наприклад: німців одна частка католицької віри, а друга — лютерської. Таким робом національність то одно, а віра — инше. У поляків же з українцями було так: поляк був католик, українець — православний, і так це й єдналося в кожного народу віра з національністю; звичайно, як українець

католичився, то вже й полячився, зляшувався. Тим то воно й виходило так, що боротьба за віру була боротьбою й за національність. Через те й тодішня українська просвіта й письменство направляли українців не тільки на оборону віри, але тим самим і на оборону своєї національності.

VI. Петро Могила.

Поки там учені люде просвіту на Вкраїні заводи́ли, серед народу де-далі ставало все більше й більше неспокійно. Поміж православними й уніятами почалися сварки та бійки: бувало таке, що за якусь церкву то й воювалися люде; або православні підуть з процесією, а уніяти на їх нападуть,—от і бійка, а часом то й зо зброєю в руках,—тоді вже й кров ллється. Своїми нападами на православних дуже вславився тоді полоцький архієпископ Кунцевич і так він роздрагував народ, що року 1622-го розлютоване стовпище вбило його.

Тим часом наростала вже на Вкраїні нова сила—козаки. Поки що вони ще не сварилися з польським урядом та в силу вбивалися. У той час у козаків був розумний гетьман *Петро Сагайдачний*. Він з усім військом запорозьким записався до Київського братства і запомагав його. Року 1620-го проїздив через Київ до Москви єрусалимський патріярх Теохван. Сагайдачний попросив його, і він висвятив православним на митрополіта ченця Іова Борецького, повисвячував і архиреїв у Полоцьк, Володимир, Луцьк, Перемишль, Холм та Пинськ. Король і всі католицькі пани страшенно розлютувалися, довідавшись про це, оповістили тих митрополіта та

архиреїв злочинцями, а не архиреями, та те не перемінило справи. Висвячені архиреї робили своє діло, і хоч уніяти не перестали тіснити православних, але вже тим легше трохи стало боронитися, коли в православної церкві стали люди, що могли їй порядок давати.

У той час найбільше руху проти уніятів було вже в Києві. Київське братство мало свою друкарню й школу і де-далі все росло вгору, а сам Київ ставав найголовнішим огнищем просвітнього й національного українського руху. У Києві ж працював і митрополіт Петро Могила, що дуже багато зробив для церковно-просвітної справи на Україні.

Петро Могила був сином молдавського господаря, та Могил вигнали з Молдави турки,—вони тоді переїхали до Польщі, бо там жили їх родичі—польські пани-магнати. Петро Могила вчився, кажуть, у Франції, в Парижі, потім служив у Польщі в військовій; року 1625-го постригся в Печерській Лаврі київській у ченці, потім його вибрано печерським архимандритом. Року 1632-го вмер польський король Жигимонт III, завзятий ворог українцям. На сеймі мали вибрати нового короля. Українське православне духовенство й панство послало на сейм депутатом Петра Могилу: він повинен був добиватися, щоб скасовано було неприхильні для православної церкви закони. Про те ж саме, тільки ще гостріше, написали до сейму козаки, вимагали, щоб зовсім скасовано було унію і нахвалялися, що коли їх не послухають, то будуть вони свого права доходити иншим способом. Пани на сеймі аж розсердилися, прочитавши таке, і дуже мало чого хотіли попустити українцям. Тоді Петро Могила з деякими православними панами українськи-

ми подався просто до нововибраного короля Володислава IV. Той дав їм такий папер, що признавав усіх православних архиреїв з митрополітом, повертав дещо з того, що загарбали були уніяти, забороняв кривдити православних і т. и. Тим часом православні пани й духовні, що були під той час на сеймі, порадилися проміж себе і бачучи, що київський митрополіт Ісаія Копинський уже старий і не може робити діла, вибрали на митрополіта Петра Могилу.

Ставши митрополітом, Могила дуже дбав про те, щоб підняти з занепаду православну церкву. Народ у Києві сам одняв в уніятів Сохвійський собор і віддав його Могилі. Могила опорядив його й інші церкви, видавав книжки для науки священникам, щоб вони знали як треба правити службу, велів кандидатам на попів попередучитися, щоб не бути неуками, і сам їх екзаменував перш, ніж висвячувати на попів і т. и. Сам він написав і випустив року 1644-го в оборону православія велику книгу, названу: „Ліфос альбо камень“.

Та найбільша заслуга Могилина, то справа з Київською Колегією. Ще року 1615-го пані Галшка Гулевичівна, жінка мозирського маршалка Степана Лозки, подарувала свій двір у Києві на Подолі, щоб на йому заведено православний Братський монастир з школою. Братство й завело там школу. Зробившись митрополітом, Могила поширив братську школу і назвав її Колегією, поставив другу школу в Винниці, а при київському братстві завів монастир і друкарню. На монастир і на школу він одписав чимало лаврської землі, подарував і своє село Позняківку і раз-у-раз давав гроші на всяке будування та на запомоги вчителям і школярам. За його приво-

дом і направою почала запомагати Колегію і шляхта, записана до братства. Колегію зроблено на зразок тодішніх шкіл у Європі, наука мало не вся відбувалася по латинському. Щоб були гарні вчителі, Могила посилав їх учитися в університети в чужі краї (в Італію). Колегія зробилася тоді на Україні найвищою школою і випускала людей освічених не менше, ніж освічувалися поляки по своїх школах. Згодом, уже після Могилиної смерті, вона ще покращала, стала зватися Академією і з неї повиходило на добро нашому краєві багато освічених і розумних людей. Могила і вміраючи, 1-го січня 1647 року, не забув школи: одказав їй багато грошей, всю свою бібліотеку (книгозбір) і багато всяких коштовних річей.

Отака була церковно-просвітна справа на Україні під польським пануванням до Богдана Хмельницького.

Багато чого не ставало нашій просвіті. Була вона дуже церковна і мало зважала на світську науку, мало наші вчені люде знали про природу, мало свідомі були географії (опис землі), історії (про те, що діялося з людьми в минулі віки), правознавства... Та все ж не були вони освічені менше за поляків, а через те й могли з їми змагатися. Другою хобою тодішнього нашого письменства було те, що воно писалося не такою мовою, як народ говорив, а книжною українською, а часом то й зовсім церковно-слав'янською. Через те просвіта ширилася менше, ніж могла б, коли б мова була зовсім народня. Та тоді люде до цього ще не додумалися, а все ж українське письменство вдержувало наших освічених людей од сполячування. Освічений українець бачив, що освіту придбати можна й без

польської мови, своїми способами і зостававсь українцем, не зляшувався, як попереду було.

Та звісно, самою тією просвітою український народ не визволився б од тієї недолі—потопнути в польському морі та й перестати бути українцями. В поляків було ще дуже багато сили і самої просвіти було ще мало, до слова треба було ще й руки дужої, щоб вона не попустила сусіди запанувати докраю в нашій хаті.

Такою рукою й сталися козаки. Помалу-малу вирости вони в велику силу. Ця сила повернулася на оборону рідного краю й народу за приводом тих освічених людей, які серед їх були. За козаками, під гетьмануванням Богдана Хмельницького, рушив 1648-го року весь український народ та й одірвав од Польщі Україну. Тоді навіки загинули польсько-католицькі панські заходи підгорнути під польське панство український народ і з України зробити Польщу.

Коли хто хоче довідатися про те, як попереду жив український народ, той хай читає оці книжки:

1. **Як жив український народ.** (Коротка історія України). К. 1900. Ціна 3 коп.
2. **Грушевський М.** Про старі часи на Україні. Спб. 1906. Ц. 20 коп.
3. **Коваленко Г.** Оповідання з історії українського народу. Полт. 1907. Ц. 30 коп.
4. **Грінченко Б.** Оповідання з української старовини. І. Київська держава і татарське лихоліття. Київ, 1906. Ц. 10 к.

5. **Драгоманов М.** Про українських козаків, татар та турків. Видання Т-ва „Просвіта“ у Києві. К. 1906. Ц. 8 к.
6. **Грінченко Б.** Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького. Видання Т-ва „Просвіта“ у Києві. К. 1907.
7. **Комарь М.** Запорожські вольности. Од. 1907. Ціна 10 коп.
8. **Доманицький В.** Селянська доля. Про селян в Західній Європі, Росії та на Україні. Вид. 2-ге. К. 1907. Ц. 5 коп.
9. **Капельгородський П.** Українці на Кубані. Видання Т-ва „Просвіта“ у Києві. К. 1907. Тут, між иншим, коротенько розказано історію кубанських козаків.

НИБУ

НИБУ

ги Товариству, або за вельми користну роботу на полі літератури, науки, умілости або громадської діяльности.

8) Дійсні члени платять що-року до каси Товариства членську вкладку 3 карбованці. Дійсні члени, які зроблять вкладку не менш як 100 карб. за один раз, звуться довічними членами.

Увага. Загальні Збори можуть своєю постановою побільшити або зменшити членську вкладку.

9) Члени-співробітники мають такі самі права, як дійсні, і допомагають Товариству своєю працею.

10) Члени Товариства: почесні, дійсні і співробітники мають право рішати всі справи Товариства на Загальних Зборах і подавати їм через Раду свої заяви і пропозиції.

11) Вибрані члени одержують права дійсних членів Товариства тоді, як заплатять членську вкладку, або частину її, коли вона платиться частинами.

13) Товариство може заводити в районі своєї діяльності місцеві філії (одділи).

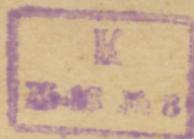
14) Справами Товариства порядкують Загальні Збори членів і Рада його, що пробуває у Києві.

24) Щоб улаштувати окремі справи, порядкувати окремими інституціями Товариства Рада може вибирати окремі комісії з поміж своїх або інших членів Товариства. Такіж комісії можуть вибирати й Загальні Збори.

30) Загальні Збори порядкують ось якими справами: вибирають членів Ради, Контрольної Комісії та інших органів і кандидатів до них; виробляють накази для діяльности цим органам, провіряють і затверджують звідомлення і обрахунки Ради; вибирають нових членів Товариства з рекомендованих кандидатів; визначають порядок трат з капиталів Товариства; рішають питання про придбання, продаж, заставу майна Товариства, про позички,—взагалі рішають всякі питання що до діяльности Товариства.

34) Члени Т-ва мають полегкості, як купують видання Т-ва і у всіх інституціях його, в мірі, яку постановлять Загальні Збори.

ND

Видання Товариства „ПРОСВІТА“.

1. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків. З додатком про життя Драгоманова. Ціна 8 коп.
2. Земельна справа в Новій Зеландії. Переказала М. З. Ціна 2 коп.
3. Левицький М. Як рятуватися при наглих випадках та каліцтвах. Ціна 3 коп.
4. Календарь „Просвіти“ на рік 1907-й. Ціна 15 коп
5. Загірня М. Як визволилися Північні Американські Штати. Ціна 15 коп.
6. Дорошенко Д. Оповідання про Ірландію. Ціна 8 коп.
7. Загірня М. Страшний ворог. Книжка про горілку. Ціна 5 коп.
8. Франко Ів. Ліси та пасовиська. Ціна 3 коп.
9. Грінченко Б. Про грім та блискавку Ціна 4 коп.
10. Капельгородський П. Українці на Кубані. Ц. 5 к.
11. Грінченко Б. Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького. Ц. 5 коп.
12. Календарь Просвіти на рік 1908-й Ціна 25 коп.

ИНШІ ВИДАННЯ:

- Статут Товариства „Просвіта“ у Київі, заснованого в пам'ять Т. Шевченка. Ц. 5 коп.
- Уставъ Общества „Товариство Просвіта у Київі“, основанийго въ память Т. Шевченка. Ц. 5 к.
- Теми для книжок. Виробила Видавнича Комісія Товариства.

НИБУ

НИБУ

НІБУ

